

ÉRASE UNHA VEZ... HAI OITOCENTOS ANOS

As orixes da literatura galega

Mercedes Brea
Universidade de Santiago de
Compostela

Ata hai non moitos anos, aceptábase a data de 1196 como a de creación da cantiga *Ora faz ost' o senhor de Navarra* (80,1; B 1330bis, V 937), da autoría de Johan Soarez de Pávia, que é o texto literario galego-portugués máis antigo do que temos constancia. Hoxe téndese a retrasar nalgún ano esa data (ata un período que vai de setembro de 1200 a febreiro de 1201), dende que Carlos Alvar publicou un artigo (en 1986) no que corrixe os estudos anteriores no relativo á identificación dos reis ós que se fai referencia nese texto, e tamén ós datos históricos que nos proporciona, xa na rúbrica explicativa que o precede nos cancioneros, e que di:

Esta cantiga é de maldizer e feze-a Joan Soarez de Pávia al Rei Don Sancho de Navarra, por que lhi roubar veo sa terra e non lhi deu el-Rei ende dereito.

A cantiga de Johan Soarez de Pávia é importante por moitos motivos (ademais de por se-la máis antiga das que podemos datar), pero agora interésanos sobre todo por dous:

a) é unha cantiga de escarnio político, máis na liña dos sirventeses provenzais de Bertran de Born que na da maioría das nosas cantigas de escarnio;

b) o seu esquema métrico reproduce o dunha canción de cruzada francesa de Conon de Béthune (*Ahi! Amors, com dure departie*), composta antes do ano 1191.

É dicir, este trobador -de probable orixe portuguesa, e que aparece mencionado precisamente como "trobador" nos *Livros de Linhagens*- realiza unha adaptación na nosa lingua da produción lírica transpirenaica, que podía coñecer perfectamente, posto que a composición á que nos estamos a referir está ambientada na área xeográfica navarro-aragonesa, e o rei de Aragón entre 1162 e 1196 foi Alfonso II, que era tamén señor de Provenza, trobador el mesmo (en lingua provenzal) e mecenas de trobadores, polo que a súa corte era, sen lugar a dúbidas, un foco cultural

que, á vez, servía de punto de encontro a trobadores dos dous lados dos Pirineos, que, cicais, empregaban polo menos tres linguas para as súas creacións líricas: o provenzal, o francés e o galego.

Do uso das dúas primeiras na corte do rei de Aragón, en especial do provenzal, hai probas suficientes. Do emprego do galego, en cambio, a única proba segura que podemos aducir é esa cantiga de Johan Soarez de Pávia, que, se son correctos os cálculos de C. Alvar, non foi producida nese período, senón no reinado do seu sucesor, Pedro II.

Pero non por eso resulta menos interesante esa corte e, sobre todo, ese ambiente e o período no que se desenvolve, un período que case poderíamos chamar “dos Alfonsos”, porque o reinado de Alfonso II de Aragón coincide, alomenos en parte, co de Alfonso VIII de Castela e Alfonso IX de León, que foron así mesmo acolledores, protectores e propiciadores da lírica, como sabemos polas numerosas referencias que a eles fan algúns dos máis importantes trobadores provenzais que frecuentaron as súas cortes e polos datos documentais que deixan constancia desas presencias foráneas máis ou menos prolongadas. Non esquezamos tampouco que

Alfonso VIII casara en 1170 con Leonor, filla de Leonor de Aquitania e descendente directa, polo tanto, do primeiro trobador, Guilhem de Peitieu.

Por outra parte, *Ora faz'oste o senhor de Navarra* é a única composición de Johan Soarez de Pávia que nos transmitiron os Cancioneiros, pero non a única que contiñan, porque a *Tavola Colocciana* (C) -índice do cancionero conservado na Biblioteca Nacional de Lisboa (B)- atribúelle tamén a este trobador seis cantigas de amor, que estarían copiadas neses tres bifolios interiores do primeiro caderno de B que desapareceron, e que forman parte da chamada “primeira lagoa” de B.

A relación completa dos textos perdidos (todos eles cantigas de amor, dado que este é o xénero que figura na primeira sección dos cancioneros) nesta parte de B correspondería -segundo C- ós seguintes autores¹:

- 13. Pero Paez Bazoco
- 21
- 20. Johan Velaz
- 22. Don Juano
- 23. Johan Soarez de Pávia
- 29. Pero Rodriguez de Palmeira
- 31. Don Rodrigo Diaz dos Cameros
- 34. Airas Soarez

¹ O número que precede a cada nome corresponde á primeira das cantigas atribuídas a ese trobador que figuraban en B. Enténdese que eran do mesmo autor tódalas que seguían ata que atopamos un novo número con outra atribución. Advirtase, neste senso, que Pero Paez Bazoco figura como responsable das composicións 13 - 19, pero tamén da 21, quedando, pois, intercalado na súa produción o texto de Johan Velaz (20).

E uos fennoi quer

na eu faler pois de

seades mia moir ançr. e eu non moir e

quema moirer que me digades que fa

ten. i

moir

eu qu

ode

de mi

por ue

que p

anc

odei

de pois

e se eu

non r

a no

azet

ten r

mio f

Non é moito o que podemos saber destes trobadores, pero tódolos datos que se puideron reunir sobre cada un deles permiten supoñer que estarían activos nos últimos anos do século XII, e, fose cal fose a súa procedencia, máis vinculados ás cortes de León e Castela (pode que tamén Navarra e Aragón) que á de Portugal, onde a actividade poética parece ser un pouco posterior. Ademais, D. Rodrigo Diaz dos Cameros é un nobre ben coñecido como mecenas de trobadores (foi eloxiado polo provenzal Elías Cairel, acollido na súa corte) e xenro doutro gran señor que apreciaba esta arte, D. Diego López de Haro. E cabe a posibilidade (aínda que hai outras identificacións igualmente posibles) de que teña algo que ver co “Roy d’Espanha”² que aparece como destinatario da cantiga de Garcia Mendiz d’Eixo, outro trobador nobre que debe ser contemporáneo dos anteriores, pai á súa vez doutros dous trobadores (Fernan Garcia Esgaravunha e Gonçalo Garcia), e do que só se conservou un texto fragmentario, bastante deturpado, que parece escrito en provenzal (*Ala u nazque la Torona*).

Para completa-lo cadro de trazos borrosos que configuran os anos finais do século XII, non podemos deixar de mencionar algún nome máis, e, sobre todo, algún outro texto importante.

Os nomes son os de *Gonzalgo Roitz*, a quen está dedicada a estrofa XII da galería satírica de trobadores composta polo provenzal Peire d’Alvernia que comeza *Cantarai d’aquestz trobadors*, e un anónimo *castellas* (“ma no.us sabria so nom dir”) que introduce oito enigmáticos versos no *Judici d’amor* de Raimon Vidal de Besalú.

No primeiro caso (ese sirventés literario foi composto, probablemente, en 1170), dá a impresión de que ese trobador, Gonzalo Ruíz, podía ser de orixe hispánica (¿castelán?), pero tal vez usaba o provenzal nas súas composicións; esa parece, alomenos, a opción máis viable, aínda que tampouco se pode descartar completamente unha mínima posibilidade de que utilizase o galego (en calquera caso, non se nos conserva ningún texto seu).

En canto ó “castellas” de Raimon Vidal, temos que recordar que aparece nun texto narrativo que, á vez, é unha especie de florilexio de textos trobadorescos no que se inclúen corenta e nove citas poéticas, todas en provenzal e atribuídas a autores ben identificados, excepto dúas: unha en francés, de autor anónimo, e esta outra -atribuída sen máis a “us castellas”-, redactada nunha variedade lingüística de difícil adscrición a causa das

² Tamén podería ter que ver co *Guidéfre de Gamberes* que se cita en *Abrils issi’e mayz intrava* de Raimon Vidal de Besalú; ou co *Roiz Peire* ó que se alude na *Vida* de Guilhem Magret.

deficiencias da transmisión manuscrita: dos catro manuscritos que a conservan, un presenta lecturas que fan pensar no castelán, pero os outros tres ofrecen unha versión que poderíamos definir como 'adaptación ó provenzal dun texto galego non recoñecible para o(s) copista(s)'³, que comeza polo verso *Tal dona non quer'eu servir*.

Un dos textos importantes ós que faciamos referencia máis arriba é precisamente este que nos foi transmitido indirectamente (como "cita de autoridade") por Raimon Vidal de Besalú nunha obra composta, se non nos momentos finais do século XII, si, cando menos, nos comezos do século XIII (e non sabemos en canto tempo era anterior a creación do texto citado).

O outro é moito máis coñecido, estudiado e citado, porque atraeu desde sempre a atención dos estudiosos; trátase da estrofa v do "descort" plurilingüe de Raimbaut de Vaqueiras, e dos dous versos que lle corresponden na tornada:

Mais tan temo vostro preito,
tod'eu son escarmentado;
por vos ei pen'e maltreito
é meu corpo lazerado;
la noit, can jaç'en meu leito,
son moitas vez(es) espertado,
e, ca nunca m'aproveito,
falid'ei en meu cuidado
meu coraçon m'avetz treito
e mou gen flavlan furtado.

Non é éste o momento de referirmonos ás dificultades lingüísticas do texto, e á posible utilización de solucións provenzais no lugar das galegas, nin a outras posibles lecturas (*vid.* d'Heur e Tavani, sobre todo). O que nos interesa é que a composición (formalmente, unha *cansó*, que *desacorda* os sons, as palabras e as linguas a causa do desacougo que produce no trobador o trasacordo da dama) foi escrita probablemente no ano 1199 con ocasión da convocatoria da Cuarta Cruzada⁴, e en territorio francés.

Non temos noticias de ningunha estadia de Raimbaut de Vaqueiras na Península Ibérica (á parte de Francia, estivo bastante tempo polo Norte de Italia, de maneira particular na corte de Bonifacio de Monferrato, co que participou en feitos de armas e por quen conseguiu ser armado cabaleiro). E tampouco sabemos que coñecementos podía ter do galego, pero resulta bastante difícil pensar que tivera creado da nada eses versos, sobre todo se temos en conta que, por exemplo, para a estrofa francesa toma como base composicións perfectamente identificadas do seu amigo o "trouvère" Conon de Béthune. É dicir, se Raimbaut de Vaqueiras copiou, imitou ou recreou unha estrofa en galego, o máis probable é que o fixera

3 Que tamén podería deberse a un deficiente coñecemento desta lingua por parte de Raimon Vidal de Besalú.

4 No artigo de G. Tavani citado na bibliografía poden atoparse tódalas xustificacións relativas á datación, e tamén unha suxestiva e convincente explicación sobre os motivos reais do uso de cinco linguas diferentes (unha para cada estrofa) neste texto.

baseándose nunha tradición que xa estaría máis ou menos consolidada.

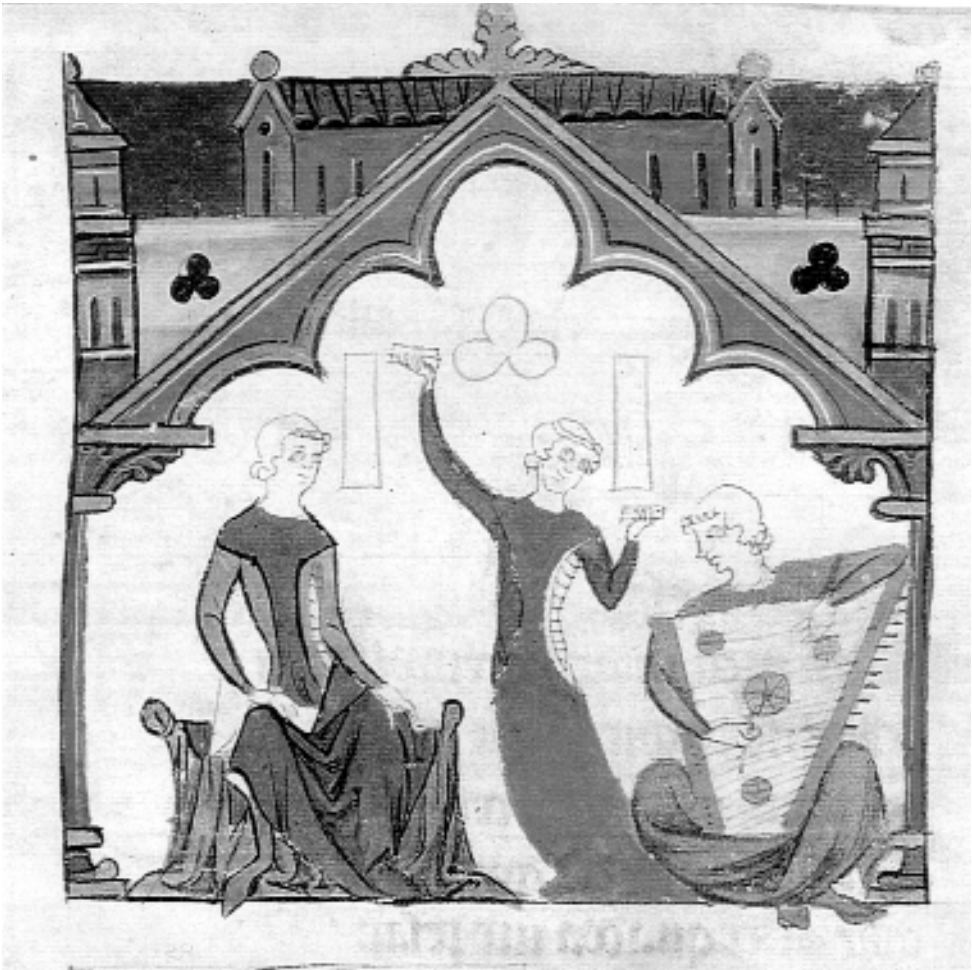
Aínda que a información pareza un pouco marxinal, non queremos deixar de chama-la atención sobre o feito de que Raimbaut pertence ó mesmo círculo poético que Conon de Béthune e Bertran de Born (que mencionamos antes, ó falar de Johan Soarez de Pávia), e tamén ó mesmo que Peire Vidal, que desenvolveu a maior parte da súa actividade nas cortes peninsulares, polo que mesmo puido servir de vehículo de transmisión do que aquí estaba a suceder cara ó outro lado dos Pirineos.

E, xa que falabamos de datas (e de aniversarios), non podemos deixar de mencionar aínda unha máis: no ano 1197 aparece un *Gómez trobador* (de obra non identificada, polo momento) asinando un documento do conde Ermengol de Urgel na corte de Alfonso VIII de Castela.

Podemos, pois, se así o queremos, festexar en calquera momento destes últimos anos do século XX o 800 aniversario do nacemento da literatura galega, que ademais podemos con todo dereito considerar galega primeiro que portuguesa (aínda que recomendamos como máis axeitada a “etiqueta” de galego-portuguesa), porque a actividade poética nas cortes portuguesas (segundo o que neste momento sabemos) floreceu un pouco máis tarde que nas de Castela e León.

E iso foi así, probablemente, porque os reis leoneses e casteláns do século XII (e tamén os do XIII) estiveron moi vinculados a Galicia: non esquezamos que o século comezara con Dona Urraca e o seu fillo Afonso Reimúndez (logo Alfonso VII o Emperador), nacido e criado en Galicia, igual que probablemente se educaron aquí os seus fillos Fernando II de León e Sancho III de Castela, e algúns dos seus sucesores. E tamén porque houbo nesa época familias galegas tan poderosas coma a dos condes de Traba, que puideron manter unha especie de corte poética nalgúns momentos da súa historia.

Pero o certo é que a historia da nosa literatura debe ter máis deses 800 anos, porque as condicións históricas, sociolóxicas e culturais (das que non podemos desvincula-la importancia crecente da cidade de Santiago de Compostela) así o permiten crer. Estivémonos referindo a unha modalidade lírica estreitamente vinculada ó fenómeno trobadoresco nacido no Sur de Francia en torno ó ano 1100, porque esa relación foi a que proporcionou á nosa literatura o papel relevante que ocupou ó longo de todo o século XIII e parte do XIV; pero, aínda que non dispoñamos polo de agora de máis “datos” obxectivos que os xa descritos, podemos sospeitar que a historia comezou máis atrás, porque sabemos (gracias, sobre todo, á *Historia Compostellana*) dos contactos que

existiron entre Xelmírez e Guilhem de Peitieu (parente de Raimon de Borgoña, e preocupado polo destino do fillo deste, Afonso Reimúndez), e da peregrinación a Santiago de Guilhem X (fillo do primeiro trovador), acompañado tal vez do trovador Marcabru. E da presenza de trovadores provenzais

na Península Ibérica ó longo de todo o século XII.

Sabemos menos dos nosos propios trovadores, pero temos que pensar que a corrente culta da lírica occitana veu enxertarse nunha modalidade de canción tradicional (a canción de

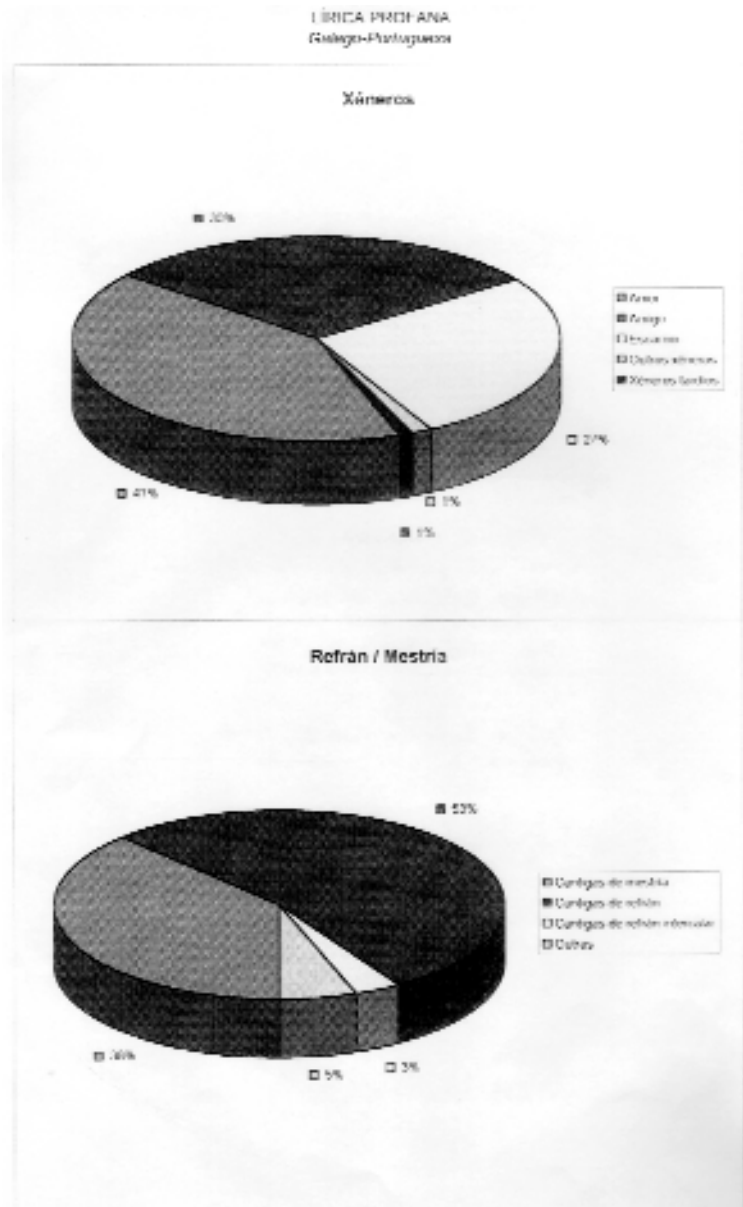
muller), de difusión oral, que debía ter xa unha certa trascendencia pero que non ía alcanza-la dignidade de “lírca cortesana” ata que os nosos trobadores se decidiron a aproveitar-los seus recursos para enriquecer con eles aquelas tendencias que recibían dos provenzais.

É posible que non atopemos probas de actividade trobadoresca en galego ó longo do s. XII, porque pode ser que, efectivamente, a produción de cantigas de amigo recollida nese “Cancioneiro de xograis galegos” que identificou A. Resende de Oliveira inserido na “compilación xeral” que serviría de base ó exemplar do que son copia tanto *B* coma *V* (*Cancioneiro da Biblioteca Vaticana*) corresponda ó século XIII, mesmo á segunda metade dese século, a pesar do pouco ou nada que sabemos deses autores. Pero iso non quere dicir que ese xénero tan característico da lírica galego-portuguesa (os provenzais non o cultivaron, nin os sicilianos; si, en cambio, os “trouvères” franceses, que crearon varios tipos de *chanson de femme*) non existise previamente; o único que sucede é que non se lle concedera aínda a dignidade necesaria como para situalo ó mesmo nivel que as cantigas de amor. Non deixa de ser curioso que a recompilación máis antiga que chegou ata nós, o *Cancioneiro da*

Ajuda (*A*), non recolla máis que cantigas de amor: é certo que quedou inacabado e que, dado que parece responder a unha ordenación por xéneros (igual que o antecedente de *B* e *V*), podía non ser máis que a primeira parte dun proxecto máis completo; tamén pode ser que, nese momento de finais do século XIII (ou moi primeiros anos do s. XIV), cando se elaborou, só tivesen éxito (ou só lle interesasen ó compilador) ese tipo de textos, pero resulta pouco crible se temos en conta no só as cantigas de amigo copiadas en *B* e *V* que son desa época, senón tamén que probablemente o trobador que mellor soubo aproveitar tódolos recursos que proporcionaban esas composicións foi o propio rei D. Denis⁵.

Sexa como for, o que agora sabemos é que, desa amalgama de tradición propia, autóctona, co influxo (mesmo a “moda”) da lírica provenzal, nos últimos anos do século XII brotara unha rica poesía, concibida para ser cantada, que tería unha vertente amorosa (cantigas de amor e de amigo) e outra satírica (cantigas de escarnio e de maldicir), e que, como consecuencia das dúas tendencias que confluíran na súa creación, revestirase formalmente de dúas maneiras diferentes: cantiga de refrán ou de mestría.

5 Lembremos, de todas maneiras, que *A* procede dun escritorio castelán, non portugués.

Gráficos realizados polo equipo do proxecto *Arquivo Galicia Medieval*, do Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias Ramón Piñeiro

BIBLIOGRAFÍA:

- Alvar, C., *La poesía trovadoresca en España y Portugal*, Madrid, Cupsa, 1977.
- Alvar, C., "Joan Soárez de Pavha, *Ora faz ost'o senhor de Navarra*", *Philologica Hispaniensia in honorem Manuel Alvar*, Madrid, Gredos, 1986, III, pp. 7-12.
- Beltrán, V., *A cantiga de amor*, Vigo, Xerais Universitaria, 1995.
- Brea, M., "A voltas con Raimbaut de Vaqueiras e as orixes da lírica galego-portuguesa", *Estudios galegos en homenaxe ó Profesor Giuseppe Tavani*, coordinado por E. Fidalgo e P. Lorenzo, Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, CILLRP, 1994, pp. 41-56.
- Brea, M., "Aissi cum dis un castellas. ¿En qué lengua?", *Actas del VI Congreso Internacional de la A.H.L.M.* (Alcalá de Henares, septiembre de 1995) (en prensa).
- Cancioneiro da Ajuda*, Edición facsimilada do Códice existente na Biblioteca da Ajuda, Lisboa, Edições Távola Redonda, 1994.
- Cancioneiro da Biblioteca Nacional (Colocci-Brancuti)*. Cód. 10991, Lisboa, Biblioteca Nacional / Imprensa Nacional - Casa da Moeda, 1982.
- Cancioneiro Português da Biblioteca Vaticana (cod. 4803)*, Lisboa, Centro de Estudos Filológicos - Instituto de Alta Cultura, 1973.
- D'Heur, J. M., *Troubadours d'Oc et troubadours galiens-portugais*, Paris, Fundação Calouste Gulbenkian, Centro Cultural Português, 1973.
- Dicionário da literatura medieval galega e portuguesa*, organização e coordenação de G. Lanciani e G. Tavani, Lisboa, Caminho, 1993.
- Ferrari, A., "Formazione e struttura del Canzoniere Portoghese della Biblioteca Nazionale di Lisbona (Cod. 10991: Colocci-Brancuti)", *Arquivos do Centro Cultural Português*, 14, 1979, pp. 27-142.
- Ferrari, A., "Linguaggi lirici in contatto: trobadores e trovadores", *Boletim de Filologia*, 29, 1984 (*Homenagem a Manuel Rodrigues Lapa*, vol. II), pp. 35-58.
- Gonçalves, E., "La tavola collociana 'Autori Portughesi'", *Arquivos do Centro Cultural Português*, 10, 1976, pp. 387-406.
- Lanciani, G. e G. Tavani, *As cantigas de escarnio*, Vigo, Xerais Universitaria, 1995.
- Lapa, M. Rodrigues, *Lições de literatura portuguesa. Época medieval*, Coimbra, Coimbra Editora, 1981¹⁰.
- Lapa, M. Rodrigues, *Cantigas d'escarnho e de mal dizer dos cancioneiros medievais galego-portugueses*, Vigo, Galaxia, 1972².
- Lírica profana galego-portuguesa. Corpus completo das cantigas medievais, con estudio biográfico, análise retórica e bibliografía específica*, realizado por F. Magán, I. Rodiño, M^o C. Rodríguez e X. X. Ron, coordinados por M. Brea, Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, CILLRP, 1996.
- Lorenzo Gradín, P., *La canción de mujer en la lírica medieval*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1990.
- Michaëlis de Vasconcellos, C., *Cancioneiro da Ajuda*, Max Niemeyer, Halle, 1904 (reimpresión: Lisboa, Imprensa Nacional - Casa da Moeda, 1990).
- Nunes, J.J., *Cantigas d'Amor dos trovadores galego-portugueses*, Lisboa, Centro do Livro Brasileiro, 1972.

Nunes, J.J., *Cantigas d'Amigo dos trovadores galego-portugueses*, Lisboa, Centro do Livro Brasileiro, 1973 (3 vols.).

O Cantar dos trovadores. Actas do Congreso celebrado en Santiago de Compostela entre os días 26 e 29 de abril de 1993, Santiago de Compostela, Consellería de Cultura, Xunta de Galicia, 1993.

Oliveira, A. Resende de, *Depois do espectáculo trovadoresco. A estrutura dos cancioneiros peninsulares e as recolhas dos séculos XIII e XIV*, Lisboa, Colibrí, 1994.

Oliveira, A. Resende de, *Trovadores e xogares. Contexto histórico*, Vigo, Xerais Universitaria, 1995.

Tavani, G., *A poesía lírica galego-portuguesa*, Vigo, Galaxia, 1993.

Tavani, G., "Accordi e disaccordi sul disaccordo plurilingue di Raimbaut de Vaqueiras", *Romanica Vulgaría Quaderni* 10/11 (*Studi provenzali e francesi* 86/87), pp. 5-44.

